

ДРІБНІ ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ЧЛЕНИСТОНОГИХ – ПРИКРАСИ ОДЯГУ СКІФІВ

Питання присутності зображень комах та павуків¹ на коштовних аплікаціях, якими прикрашали церемоніальний одяг представники скіфської аристократії доволі складне. Йому присвячено ряд робіт², котрі, не можуть претендувати на беззаперечне його вирішення. В цілому, в інтерпретації комахи, яку зображено протиставленою павуку (рис. 1: 5–7) домінують дві точки зору. Згідно першої, якої дотримуються Н. Онайко³, Б.М. Мозолевський⁴, С.В. Полін⁵, О.Є. Фіалко з Ю.В. Болтриком⁶, та Л.І. Бабенко, цю істоту трактовано як муху. Згідно другої, яку висловили дослідниці С.Т. Триколенко та О.В. Триколенко — як осу⁷. Крім того, не виключали трактовки цієї комахи як бджоли Б.М. Мозолевський⁸, а також С.Т. Триколенко та О.В. Триколенко у першій роботі з цього приводу.⁹

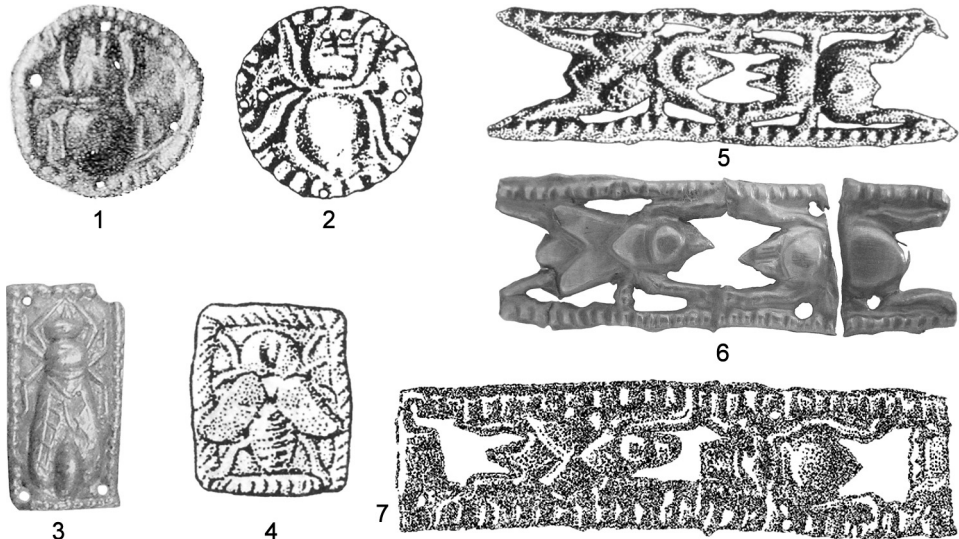

Рис. 1. Дрібні аплікативні прикраси із зображеннями членистоногих: 1 – Александрополь (за І.Є. Забелінім); 2, 4 – Огуз (за О.Є. Фіалко); 3 – Гайманова Могила (за С.В. Полінім); 5 – Мелітопольський курган (за Б.М. Мозолевським); 6 – Володимирівка курган 4 (фото автора); 7 – Вишнева Могила (за Ю.В. Болтриком та О.Є. Фіалко).

Наша наукова розвідка не претендує на остаточність. Аргументи, наведені дослідниками на підтримку тієї чи іншої трактовки досить переконливі. Проте, найбільш справедливою нам видається перша.

Єдиним вагомим аргументом на користь того, що розглянута тварина є осою є спостереження дослідниць реальної сцени, коли кристохіл тягне вжаленого ним павука.¹⁰ Але не можна заперечити можливість подібного вигляду нападу павука на муху. Крім того, «муха» їм видається не схожою на жертву. З такою ж впевненістю можна

сказати, що і павук тут не схожий на вжалену жертву, яку кудись тягнуть. Не бентежить дослідниць і несхожість тварини на мелітопольських бляшках на осу. Вони відносять це до стилізації, до якої, на їх думку, вдався майстер.¹¹ Проте, загальний вигляд тварин, довжина тіла, розмір голови та розташування крил свідчать на користь того, що це скоріше муха, а не тендітний та стрункий криптохіл.

Таке протистояння двох істот є характерним прийомом скіфського звіриного стилю, який не обов'язково мав мати місце у природі (наприклад, протистояння поліморфних істот на різноманітних предметах скіфської торевтики). Крім того, не можна виключати вірогідності того, що майстер міг бачити сцену нападу павука на муху саме у такому вигляді.

Проте, головним фактором, який міг би спростувати ту чи іншу думку, мали б стати згадки цих тварин у писемних джерелах. Адаже, церемоніальне вбрання скіфів прикрашалося не випадковими персонажами.¹² Павуки, оси та бджоли не фігурують в іранських письмових джерелах. При цьому у скіфській міфології не знаходимо цього персонажа. Отже малочисельність подібних зображень у прикрашанні одягу скіфів цілком зрозуміла. Нам відомо лише поодинокі згадки у давньогрецькій та індуїстській міфології. На павука було перетворено ткачиху Арахну, що посміла сперечатися з богинею Афінєю.¹³ У давньоіндійській традиції Брахма, як павук вие із самого себе павутину світових законів та явищ.¹⁴

Натомість згадки мух відомі в міфології іранців. Демон смерті Насу («труп») представлений у вигляді огидної трупної мухи, яка прилітає після смерті людини, щоб заволодіти його душею та осквернити тіло.¹⁵ Тобто, цей персонаж асоціювався зі злом. Проте, відомо, що зображення шкідливих комах, або навіть засушені їх тіла використовувалися в якості оберегів.¹⁶ Цілком можливо, що і у випадку із образами мухи на золотих аплікаціях, вони відігравала роль своєрідного апотропея, який захищав душу і тіло людини від злих демонів.¹⁷ У грецької міфології мухи були також не дуже популярні. До нашого часу дійшов міф про те, як Геракл прогнав їх з Еліди тому, що вони заважали йому приносити жертву в Олімпії, тоді герой приніс жертву Зевсу Апомнію («тому що відганяє мух») і тим самим прогнав їх за Алфей.¹⁸

Оси, наскільки нам відомо, відсутні у давньоіранській та давньогрецькій міфологіях. Натомість бджоли були дуже популярними. Хоча персонажів, зображених на золотих аплікаціях, майже ніхто з дослідників не асоціював із бджолами. Культ цієї комахи існував у давніх греків із II тис. до н. е. Так у мікенських текстах є згадки про «служителів меду».¹⁹ Словом «Мелісса» («бджола») позначали німфу, родоначальницю бджіл. Стародавні греки вважали бджіл божественними комахами, оскільки організація їхнього життя у вулику й виведення нових роїв видавалися подібними до суспільного життя й заснування колоній. Звідси уявлення про те, що бджоли — німфи, обернені на комах.²⁰ Крім того, так називали жриць Деметри й Артеміді.²¹ І це далеко не повний перелік.

На те, що у середовище кочівницької аристократії могли проникнути елементи культу богині-бджоли опосередковано свідчать її фігурки-

підвіски на намисті із Огузу.²² Проте одиничність знахідки, а також відсутність згадок про цей персонаж у скіфській міфології, не можуть бути вагомою підставою для такого твердження.

Отже, беззаперечних аргументів на користь тієї чи іншої точки зору, на жаль не маємо. Проте, сукупність прямих та опосередкованих даних переконує нас в тому, що на розглянутих платівках зображено муху.

На користь того, що на ажурних пластинках зображено саме протистояння павука та мухи свідчать бляшки з Огузу (рис. 1: 4) та Гайманової Могили (рис. 1: 3), на яких присутні більш реалістичні зображення. Комах, змальованих на пластинах з Гайманової Могили можна з великою долею ймовірності відносити до мух з родини гедзів (*Tabanidae*), з роду *Haematopota* або *Tabanus*²³. Вони живляться кров'ю і в великій кількості присутні біля будь-якого стада худоби. На пластинці з ЦПС Огузу може бути муха з родин справжніх мух (*Muscidae*), синіх та зелених мух (*Calliphoridae*), м'ясних мух (*Sarcophagidae*).

Детальний аналіз зображень павуків проведено Л.І. Бабенком.²⁴ Дослідник приходиться до висновку, що на бляшках зображували павука родини *Atypidae* чи один з видів павуків з роду чорних вдів — каракурта чи вдову степову (*Latrodectus tredecimguttatus*). С.Т. Триколено та О.В. Триколенко вважають, що зображуваний персонаж містив риси самки виду (*Hogna radiata*), або більш крупних видів — (*Golycosa vultuosa*) чи південноруського тарантула (*Allohogna singoriensis*).²⁵ На думку С.В. Корнеєва це зображення тарантула (*Lycosa singoriensis*), найбільшого павука розповсюдженого у степах України. Не залежно від розбіжностей стосовно виду змальованої істоти, всі дослідники сходяться на думці, що це саме павук, не дивлячись на певні неточності у його зображенні (менша кількість ніг та неточні пропорції).

Практично повна відсутність цих персонажів у давньоіранській міфології та їх одиничність на предметах греко-скіфської торевтики наводить на думку про нескіфське походження самих виробів, ідеї, яка в них була втілена, або зображуваних персонажів.

Отже, окресливши можливі варіанти інтерпретації зображень павуків та «мух», проаналізуємо їх археологічний контекст. Всі розглянуті платівки походять з шести поховальних комплексів степового Причорномор'я (рис. 2).²⁶

Типи було виділено на основі зображення, форми пластинок, а також їх виконання. Сюжет протистояння двох істот походить з трьох курганів, що

Рис. 2. Карта розташування курганів з дрібними пластинками із зображеннями членистоногих: 1 – Гайманова Могила; 2 – Володимирівка курган; 3 – Вишнева Могила поховання; 4 – Мелітопольський курган; 5 – Огуз; 6 – Олександрополь.

розташовані досить близько одне від одного у басейні р. Молочна: поховання 4 кургану Вишнева Могила²⁷, гробниці № 1 Мелітопольського кургану²⁸, поховання 1 кургану 4 у с. Володимирівка²⁹. З двох курганів (Північної могили Огузу³⁰ та центральної поховальної споруди Олександрополя³¹) походять круглі бляшки із образом павука. Зображення «мухи» походить з центральної поховальної споруди Огузу³² та поховання 3 Північної гробниці № 1 Гайманової Могили³³.

Тобто, на основі наявного матеріалу нами було виділено три типи аплікативних прикрас (табл. 2.). При цьому, платівок із зображенням мух — 35 екземплярів у п'яти курганах. Із зображенням павуків — 39 екземплярів у п'яти курганах. У трьох комплексах зустрінуті платівки зі сценою протистояння павука та мухи, у одному комплексу (Гайманова Могила) — лише зображення мухи, та у одному (Олександропіль) лише зображення павука. У різних похованнях одного комплексу (Огуз) знайдено окремі зображення мухи та павука (табл. 1).

Судячи з контексту знахідок, платівки зі сценами протистояння прикрашали головні убори (знахідки в Мелітопольському та Володимирівському к.4). Що ж до окремих зображень бджіл та павуків, важко сказати, яку зону одягу вони оздоблювали.

Варто відмітити хронологічну та територіальну близькість комплексів з описаними платівками. Вони всі датуються в межах третьої чверті (або другої половини) IV ст. до н. е. Крім того, всі кургани, за винятком Олександрополя, розташовані у Дніпро-Молочанському межиріччі. А три кургани зі сценами протистояння взагалі розташовані досить компактно (рис. 2). Отже, можна говорити про певну «моду» на цей сюжет, яка спалахнула й згасла, не набувши широко поширення. Проте, наявність окремих платівок з мухами та павуками у курганах рівню царських (Огуз), царської родини (Олександропіль) та родичів царя (Гайманова Могила)³⁴ може говорити про їх «вищий статус» порівняно зі сценою протистояння. Так протистояння мухи та павука втілено лише в ажурних пластинках у похованнях пілофорів другого рівня (Вишнева Могила п.4., Володимирівка к. 4, Мелітопольський курган).

Також ми приєднуємося до думки О.Є.Фіалко, що на ажурних платівках зображено традиційне для скіфського звіриного стилю протистояння³⁵, лише персонажі цієї боротьби мають грецьке коріння. Особливо підкріплює цю думку, на наш погляд, наявність у більшості поховань (два з трьох) таких самих ажурних пластин (ймовірно, від тих самих головних уборів) із зображенням протистояння двох котячих хижаків. Така сцена є класичною для скіфського звіриного стилю. Вірогідно, у випадку із мухою та павуком спостерігається підлаштування традиційних грецьких сюжетів під смаки варварів-замовників. Подібне припущення було висунуто Д.С. Раєвським стосовно зображень грецьких міфологічних персонажів для втілення персонажів власне скіфських міфів.³⁶ І видається нам цілком переконалим. Проте, судячи з малого числа зображень комах на платівках одягу ці створіння так і не набули популярності у середовищі скіфської аристократії.

Табл. 1. Розподіл по видовій належності зображень

Тип	Клас	Ряд	К-сть екз.	Курган	Датування (рр. до н.е.)
Членистоногі	комахи	Двокрилі	6	Гайманова Могила ПнГ № 1п. 3	350-320/365-350
			3(?) ³⁷	Володимирівка к. 4, п.1.	350-325
			1	Вишнева Могила п. 4	350-320
			24	Мелітопольський курган Г№ 1	350-320
			1	ЦПС Огузу	330
	павукоподібні	павуки	3(?)	Володимирівка к. 4, п. 1	350-325
			1	Вишнева Могила п. 4	350-320
			24	Мелітопольський курган Г№ 1	350-320
			9	ПнМ Огузу	330
			2	ЦПС Олександрополя	320-300/340-330

Табл. 2. Розподіл по типам платівок

Типи платівок	К-сть	Курган	Розмір (мм)	Зона одягу	Стать	Датування (рр. до н.е.)
муха у прямокутнику	6	Гайманова Могила ПнГ№ 1п. 3	20-21*10-10,5 (1 екз. обрізався по краю)	?	?	360-325/365-350
	1	ЦПС Огузу	23*20	?	Ч (?)	330
павук у колі	9	ПнМ Огузу	19-18	?	Ж(?)	330
	2	ЦПС Олександрополя	19-18	?	?	320-300/340-330
протисто-яння мухи та павука	3(?)	Володимирівка к. 4, п.1	35*10	головний убір	Ж(?)	350-325
	1	Вишнева Могила п. 4	47*13	головний убір	Ж	350-320
	24	Мелітопольський курган Г№ 1	35-43*11-15	головний убір	Ж	350-320

Примітки:

- ¹ Ці тварини відносяться до біологічного типу членистоногих (*Arthropoda*).
- ² *Триколенко О.В.* Ажурні золоті платівки із зображенням маленьких степових істот (до вивчення знахідок з Мелітопольського кургану) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції грудень 2000 р. Київ, 2001. С. 63–71; *Триколенко О.В., Триколенко С.Т.* Про центр виготовлення пластинок із зображенням комах та тварин із скифських курганів Північного Причорномор'я // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 15 – 17 листопада 2010 року. Київ, 2011. С. 113–120; *Триколенко С.Т., Триколенко О.В.* Изображение осы с пауком золотых пластинок из Мелитопольского кургана и его связь с реальностью // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 14 – 16 листопада 2011 року. Київ, 2012. С. 137–145; *Бабенко Л.И.* Золотая бляшка с изображением паука из собрания Харьковского исторического музея (Вдячна за можливість ознайомитись з неопублікованою роботою дослідника, яка має вийти друком у збірці на пошану А.Ю. Алексєєва).
- ³ *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднесторовье и Побужье в IV-II вв. до н.э. // САИ. 1970. Вып. Д1–27. С. 106.
- ⁴ *Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. Киев, 1988. С. 93.
- ⁵ *Полин С.В., Кубышев А.И.* Скифские курганы Устлюкского междуречья. Киев, 1997. С. 31; *Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. Киев, 2012. С. 395.
- ⁶ *Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Т. XIV. Запоріжжя, 2007. С. 53
- ⁷ *Триколенко С.Т., Триколенко О.В.* Изображение осы с пауком... – С. 137–145.
- ⁸ *Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Вказ. праця. С. 93.
- ⁹ *Триколенко О.В.* Ажурні золоті... – С. 65–66.
- ¹⁰ *Триколенко С.Т., Триколенко О.В.* Изображение осы с пауком... – рис. 3–4.
- ¹¹ Там само. С. 142.
- ¹² *Клочко Л.С.* Кореляція сюжетів у декорі вбрання скиф'янок // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 14 – 16 листопада 2011 року. Київ, 2012. С. 69–87; *Раевский Д.С.* Мир скифской культуры. М., 2006 – С. 373–375; *Лифантий О.В.* Орнитоморфные изображения на золотых аппликативных украшениях одежды скифов // у друці.
- ¹³ Овидий. Метаморфозы. VI 1–145
- ¹⁴ Мифы народов мира. В 2 т. Т. 2. М., 1982. С. 295.
- ¹⁵ Там само. С. 188.
- ¹⁶ Там само. С. 202.
- ¹⁷ Думка Бабенко Л.І. про те, що у сцені протистояння роль оберєга- захисника виконував саме павук, який оберєгав людину від злого духа, представленого мухою ориєнальна і заслуговує на увагу. Проте нам видається, що це питання залишається дискусійним. Адже маємо два поховання (Огуз та

- Гайманова Могила), де присутні лише мухи, вписані у прямокутник. Тобто, гіпотетичний захисник-павук відсутній. А значить за такою логікою людина, що їх носила була не просто не захищена перед демоном-мухою, а й була у найбільшій небезпеці.
- ¹⁸ Павсаний. Описание Эллады. V 14, 1.
- ¹⁹ *Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси., 1984. С. 605.
- ²⁰ Мифы народов мира... – С. 355.
- ²¹ Словник античної міфології / Уклад. І.Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А.О. Білецького; відп. ред. А.О. Білецький. 2-е вид. К., 1989. 240 с.
- ²² *Болтрик Ю.В.* Огуз – гробница властителя кочевой империи (история исследования крупнейшего кургана Скифии // Древний мир. Вып. 2 – 2001. С. 4.
- ²³ Висловлюємо щирі вдячності за консультації та визначення ентомологу С.В. Корнеєву, аспіранту Інституту зоології.
- ²⁴ Ще раз дякуємо Л.І. Бабенко за можливість ознайомитися з його ще неопублікованою роботою.
- ²⁵ *Триколенко С.Т., Триколенко О.В.* Изображение осы с пауком... – С. 142.
- ²⁶ Слід зауважити, що нами не врахована пластинка з Харківського історичного музею у вигляді павука у колі, яка публікується вперше у вже згадуваній роботі Бабенка Л.І. Її походження не відоме, отже не є предметом нашого дослідження.
- ²⁷ *Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Вказ. праця. Рис. 1, 2.
- ²⁸ *Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Вказ. праця. Рис. 98, 7; рис. 103.
- ²⁹ *Полин С.В., Кубишев А.И.* Вказ. праця. Рис. 24, 12.
- ³⁰ *Фиалко Е.Е.* Золотые бляшки из кургана Огуз // РА. 2003. № 1. Рис. 2, 18.
- ³¹ ДГС. (I). Атлас. СПб. 1866. Табл. 8, 12.
- ³² *Фиалко Е.Е.* Вказ. праця. Рис. 2, 19.
- ³³ *Бидзиля В.И., Полин С.В.* Вказ. праця. Рис. 538.
- ³⁴ За схемою соціальної стратифікації Ю.В. Болрика (див. напр.: Болтрик Ю.В. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «Золотої осені» // Магістеріум. Археологічні студії. Вип.6. К., 2001).
- ³⁵ *Фиалко Е.Е.* Вказ. праця. С. 126.
- ³⁶ *Раевский Д.С.* Мир скифской культуры. М., 2006 – С. 467.
- ³⁷ У згаданій роботі Поліна С.В. та Кубишева А.І. вказано, що знайдено один екземпляр такої бляшки у двох фрагментах (с. 31). Проте, у Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються під номером З-3365 дрібні фрагменти різних пластинок, у тому числі від щонайменше двох із зображенням протистояння павука та «мухи». Отже можна говорити, що принаймні три бляшки знайдені в цьому похованні. Висловлюю вдячність зберігачу Розділу І Наукових фондів, науковому співробітнику А.О. Денисовій за можливість опрацювати матеріали.